देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 1 Issue 1 January 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

श्रीहर्षस्य महाकाव्ये शैक्षिकचिन्तनम्

डा .अनिलकुमारः

संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायामद्वितीयं स्थानं विद्यते श्रीहर्षप्रणीतस्य नैषधीयचरितस्य यतोहि विदुषाङ्कृते प्रसिद्धेयमुक्तिस्तस्मिन् विषये एव भणन्त्याचार्याः-नैषधं विद्वदौषधम्, उदिते नैषधे काव्ये क्व माघ क्व च भारविरिति। तदेव नूतनमपि काव्यमिदम्प्रतिभाति- काव्यं नवं नैषधमिति वचनात्। कविः स्वकाव्ये यानि वर्णनीयवस्तूनि समावेशयति तानि व्याजेन समाजम्प्रति किमपि द्योतयन्त्येव, कदाचित् कान्तासम्मिततयोपदेशाय कदाचिद् व्यवहारविदे, तत्रापि सर्वं प्रतिपादनस्य मूलमुद्देश्यं रामादिवद्वर्तितव्यं न तु रावणादिवदित्येव सिद्धयति। यतोहि तेनोपदेशेनैव समाजस्य विकासो भवति। स चोपदेशो मोक्षैकहेतुः यथोक्तम्-‘या विद्या सा विमुक्तये’। शिक्षाया वास्तविकस्वरूपपरिज्ञानेन समाजे परिवर्तनम्भवति। आधुनिकसमाजे तादृशी शिक्षा नैव दीयते यस्मात्कारणादद्य अस्माकं सम्मुखे भयावहसमस्या दृश्यन्ते आचरणे तां वास्तविकीं शिक्षां धारयितुमद्य नैव को{पि प्रयतते। परञ्चास्माकं प्राचीनमहाकाव्येषु न केवलं तादृश्याः शिक्षायाः स्वरूपम्, अपितु तस्या विस्तारोऽपि सम्यक्तयावलोक्यते। शिक्षापञ्चकमित्यनेन शिक्षायाः स्वरूपमर्थोद्देश्यपाठ्यक्रमविधिमूल्याङ्कनानि शैक्षिकतत्त्वान्तर्गतानि समागच्छन्ति परञ्च तत्कालीनशिक्षाव्यवस्था, विद्यालयस्य स्वरूपम्, अध्यापकः, छात्रः, गुरुशिष्यसम्बन्ध इत्येषामपि समावेशं तत्रैव कुर्वन्ति केचन शिक्षाशास्त्रिणः। नैषधीयचरितमहाकव्ये श्रीहर्षेण शिक्षायाः स्वरूपं ग्रन्थादौ यादृशं प्रतिपादितं तादृशमधुना पर्यन्तमपि नैव केनापि परिभाषितम्-

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः।

चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतस्स्वयं न वेप्रि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ [1]

अर्थात् यथा शिक्षाशास्त्रे श्रवण-पठन-लेखन-वाचनादिनि कौशलानि निरूपितानि, यथा चार्षग्रन्थेषु श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि च निगदितानि तथैवात्रपि। यथा मल्लिनाथेन व्याख्यतम्-‘ चतुर्दशसु विद्यासु-अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मींमासान्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दशे’त्युक्तासु अधीतिरध्ययनं गुरुमुखात् श्रवणमित्यर्थः। बोधः, अर्थावगतिः, आचरणं तदर्थानुष्ठानम्, प्रचारणम् अध्यापनं शिष्येभ्यः प्रतिपादनमित्यर्थः)तत्रैव टीकायाम्(। अत्र शिक्षाया यत्स्वरूपं समीक्षितं तन्नूनमेवावधारणीयम्। किञ्च-

स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी बिभर्तु या।

स्वरभेदमुपैति या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ [2]

अत्र वर्णस्थानोच्चारणादीनां विषये सङ्केतयति कविः। शिक्षाया वस्तुतः किमुद्देश्यं तस्मिन् विषये बहूनि पद्यानि समीक्षामाध्यमेन दृष्टिपथमायान्ति-

अथवा भवतः प्रर्वत्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः?

स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ [3]

यथा ज्ञानस्य स्वत एव प्रमाण्यं सिद्धयति तथैव कामपि प्रेरणां विना सज्जनाः परोपकारिणो भवन्ति। अत्र ज्ञानस्य विषये मींमासकानां सिद्धान्तः स्वत प्रमाण्यम्, किञ्च विदुषां ये शिक्षाया वास्तविकमुद्देश्यं जानन्ति तेऽपि तत् ज्ञानसदृशमेव स्वत एव परोपकारं कुर्वन्ति। यथा विभिन्नमार्गाणामेकं लक्ष्यं ज्ञानप्राप्तिः वर्तते तथैव योगिनामपि लक्ष्यं प्राप्तिरेव-

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि।

प्रापुस्तमेक निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ॥[4]

---

[1] नै.च-१/४

[2] नै.च. २/९८

[3] नै.च. २/६१

[4] नै.च. ३/३

यथा आहारस्तथैव व्यवहारस्तेनानुरूपं वपुः। पुराकाले यथा मनीषिणामाहार आसीत्पवित्रन्तथैव तेषां ज्ञानमपि। ज्ञानानुकूलं मानवानां कार्यमपि भवति-'अन्नानुरूपां तनुरूपट्टद्धि कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते'[5] । सर्वेषु प्राणिषु समदृष्टिरेव कदाचित् शिक्षाया लक्ष्यमुद्देश्यं वा सर्वोपरि आसीदिति-'हंसोऽपि देवांशतयाऽभिवन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्यमेव हि मत्स्यमूर्तिः। [6] इत्यनेन हंसोऽपि देवस्य भावेन ज्ञायते। तत्त्वमसीत्यत्र तदिति ओघड्ढाररूपम्, तमेव प्रणवो वेदश्च जना वदन्ति -

मदन्यदानं परिकल्पना वा वेदस्त्वदीये हृदि तावदेषा।

निशोऽपि सोमेतरकान्तशघड्ढामोघड्ढारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ [7]

अत्र मल्लिनाथो वदति-'निशो निशाया अपि 'पद्दान्नित्यादिना निशादेशः सोमच्चन्द्रादितरकान्तशङ्कां पुरुषान्तरकल्पनामेव ओङ्कारं प्रणवम् अस्य वेदस्याग्रेसरमाद्यं कुर्या कुरु सर्वस्यापि वेदस्य प्रणवपूर्वकत्वादिति भावः' । एवमन्यत्रापि शिक्षोद्देश्यान्यत्र विद्यमानानि वर्तन्ते। पाठ्यक्रमोऽपि विस्तृतरूपेण मुख्यतया च शिक्षायां भूमिकां निर्वहति यत्र च सर्वे विषयाः समागच्छन्ति। नैषधीयचरिते श्लिष्टप्रयोगादतिरिक्तं व्याकरण-न्यायवैशेषिक-साङ्ख्य-योग-वेदान्त-मींमासा-चार्वाक-बौद्ध-जैनादि दार्शनिकसिद्धान्तानां समावेशः श्रीहर्षेण कृतः। तत्रदौ व्याकरणं यथा-

'क्रियते चेत् साधु विभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया।

या स्वौजसां साधयितुं विलासैस्तावत्क्षमा नामपदं बहु स्यात्' ॥ [8]

अत्र विभक्तीनां प्रयोगविषये। पाणिनेरपवर्गे तृतीयेत्यस्मिन् सूत्रे अपवर्गस्य मोक्षरूपं व्याख्याधारेण स्वीकुर्वन्-

'उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः।

अपवर्ग तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ [9]

---

[5] नै.च. ३/१७

[6] ३/५७

[7] ३/७५

[8] ३/२३

इति प्रतिपादयति। औलूकदर्शनं)वैशेषिकदर्शनम् (स्वीकरणाय-

‘ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां वैशेषिकं चारुमतं मतं मे।

औलूकमाहु खलु दर्शनं तत् क्षमस्तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ [10]

एवमेव वेदान्तस्य विषये-

‘स्वं च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम्।

इति स्वोच्छिति-मुक्त्युक्ति-वैदग्धी ब्रह्मवादिनाम् ॥ [11]

अद्वैतवादस्य विषये-‘श्रद्धां दधे निषराड् विमतौ मतानां अद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः। [12] किञ्च सर्वेषां दर्शनानां समाहारे-

‘या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मावादमयोदरेव।

विज्ञानसामस्त्यमयान्तरे, साकारता सिद्धिमयाखिलेव [13]

अत्र सूर्यसिद्धान्तो ज्योतिश्शास्त्रस्य ग्रन्थविशेषः, बौद्धदर्शनस्य शून्यात्मतावादः, विज्ञानवादः, साकारतावादश्च। आधुनिकयुगे वैशेषिकाभिमतञ्च परमाणुवादस्याप्युल्लेखो ग्रन्थेऽस्मिन् विद्यते। एवञ्च वेदेषु सामवेदोऽस्मीति वचनात् सामवेदस्य गायनविषयं प्रस्तौति पद्यमाध्यमेन श्रीहर्षः-‘हा हेति गायन् यदशोचि तेन नाम्नैव हा हा हरिगायनोऽभूत्’ । [14] अत्र मल्लिनाथस्य वचनम् -‘गायन् यद्यस्मात् हाहेत्यशोचि, ततस्तेनैव कारणेन नाम्ना हाहा अभूत्, आलापाक्षरानुकारादिति भावः। हाहाहुहुश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसामित्यमरः। आलापाक्षरानुकारनिमित्तोऽयमाकारान्तः पुंसि चेति केचित्। हाहा खेदे हूहू हर्षे गन्धर्वेऽमू इति विश्वः’।[15] सर्वेषां विषयाणामेकस्मिन्नैव स्थले

---

[9] १७/७०

[10] २२/२३

[11] १७/७४

[12] १३/३६

[13] १०/८८

[14] ३/२७

[15] तत्रैव

प्रयोगात् शिक्षायाः क्षेत्रविस्तारोऽपि दृश्यते तद्यथा -'चतुर्दशाष्टदश चात्र विद्या द्वेधाऽपि सन्तीति शशंस वेधा ।' [16] अत्रष्टादशविद्यानां विषये टीकायां तत्रैव-

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मींमासा न्यायविस्तरः।

धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दशः।।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात्।

अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥ [17]

(तत्रैव उक्तमस्ति। एवमत्र न केवलं सौन्दर्यशास्त्रविषयकानि तत्त्वानि, अपितु सर्वेषां विषयाणां तत्त्वानि प्रतिपाद्य स्वसमये शिक्षायाः पाठ्यक्रमविषये सङ्केतो ग्रन्थकारेण कृतः ।

शिक्षायां विद्यालयस्य तथैव स्थानम्भवति यथा भवननिर्माणाय भूमेः। प्राचीनकाले शिक्षाया आसन् बहूनि केन्द्राणि यत्र ज्ञानपिपासवः ज्ञानार्जनाय गच्छन्ति स्म तेषु च गुरुकुलानि, मदरसा, विहार इत्यादयः प्रमुखाः। नैषधीये दर्शनस्य तत्रापि बौद्धस्य विशेषः प्रभावो लक्ष्यते, यतोहि तस्मिन् समये विहारेषु शिक्षा दीयते स्म यथोदाहरणेन - 'विहारदेशे तमवाप्य मण्डलीमकारयन् भूरितुरङ्गमानपि' । [18] ज्ञायते यत्तदा मण्डल्याकारेणोपविश्य विहारेष्वध्ययनाध्यापनकार्यमभूत्। गुरुशिष्यसम्बन्धोऽपि-

'अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च।

दधौ पटीयान् समयं नयन्नयं दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥ [19]

अत्र मल्लिनाथानुसारम्-'दिनेश्वरस्येव श्रीर्यस्य, अन्यत्र दिने ईश्वरस्येव श्रीर्यस्य तथाभूतान् पटीयान् समर्थतरः अयं देवो राजा अजस्रं सततम् अभ्यासं सान्निध्यम् उपेयुषा प्राप्तवता सहचारिणा इति यावत्, कविना काव्यशास्त्रविदा पण्डितेन शुक्रेण न बुधेन विदुषां धर्मशास्त्रदिदर्शिनेति भावः,सोम्येन च समं सह मुदैव आनन्देनैव न

---

[16] ३/३५

[17] तत्रैव

[18] १/७१

[19] १/१७

दुःखेनत्येवकारार्थः समयं नयन् अतिवाहयन् दिने दिने प्रतिपादनम् उदयम् अभ्युन्नतिम् आविर्भावञ्च दधौ धारयामास।' [20] अत्र न केवलं गुरुशिष्यपरम्परा, अपि तु तयोरभ्युन्नतिरपि प्रदर्शिता। अत्रैव च गुरोः स्वरूपमपि कथं भवितव्यमित्यपि ज्ञायते। सद्गुरो उपदेशः सुशिष्यस्य बुद्धौ शीघ्रमेवायाति नैव तत्र कालमपक्षते-'गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमार्तिः'[21] शिक्षाया अभ्यासोऽप्यावश्यकः, अभ्यासेन विस्मरणं कदापि नैव जायत इति स्वभावत एव सिद्धः, यथोक्तम्-'अमूस्तमभ्यासभर विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः।[22] अस्याभ्यासस्य प्रतिफलं शुकसारिकादिष्वपि दृश्यते-

तदर्थमध्यापय जनेन तद्वने शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन्।

स्वरामृतेनोपजगुश्च शारिकास्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥[23]

वेदाभ्यासस्य प्रभावो ब्रह्मणि कथं सौन्दर्यमातनोति - 'अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिह्मब्रह्ममुखौघ-विघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना' इत्यनेन पद्यांशेन। किञ्च लिपेः ज्ञानस्य विषये अक्षरविन्यासे वा तस्मिन् समये सम्यक्तया ज्ञानस्य विस्तार आसीदिति ज्ञायते-

कथं विधातर्मयि पणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः।

वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा [24]

अपि च-

लिपिं दृशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिवन्नादरनिर्निमेषम्।

चक्षुझरैरर्पितमात्मचक्षु रागं स धत्ते रचितं त्वया नु ॥ [25]

एतादृश्याः शिक्षाया वैशिष्ट्यमेव श्रीहर्षेणेत्थमुक्तमस्ति -

---

[20] तत्रैव

[21] ३/९१

[22] १/२७

[23] १/१०३

[24] १/३८

[25] ३/१०३

अलं सजन् धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम्।

तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥[26] सम्प्रति श्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते प्रतिपादितानामेतेषां तत्त्वानां मूल्याङ्कनं कुर्मश्चेद् दमयन्त्या वचनानि सत्यमेव -

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां तर्कस्स किं तत्फलवाचि मूकः?।

अशक्यशघड्ढव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्ति के तु? ॥[27] प्रतिभाति। एवमेव हंसस्य वचनान्यपि -

त्वद्बद्धबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः।

त्वामद्य लब्ध्वाऽमृततृप्तिभाजां स्वं देवभूयं चरितार्थमस्तु ॥[28]

अनेन प्रकारेण नैषधीयचरिते यथा शैक्षिकतत्त्वानां निरूपणमकारि श्रीहर्षस्तत्स्वरूपं यद्याधुनिकसमाजे विशेषतः शिक्षाक्षेत्रे यदि स्वीकुर्मश्चेन्मानवजीवनस्य बहूनां समस्यानां समाधानं नूनमेव भविष्यतीति दिक्।

सन्दर्भग्रन्थाः-

1- संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन,2007

2- प्राचीन भारत में लौकिक शिक्षा, सरला कालरा, राष्ट्रिय साहित्य संस्थान, जयपुर, 2015

3- प्राचीनसाहित्य में वर्णित विद्या अध्ययन पद्धति एवं आधुनिक शिक्षा, डा - ओमप्रकाश पारिक, खण्डेलवाल पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपुर, 2015

---

[26] ३/३०

[27] ३/७८

[28] ३/१०१

4- वैश्विक परिप्रेक्ष्य में शान्ति और मूल्यशिक्षा, डा-निलाभतिवारी एवं डा-नितिनजैन, भोपाल, 2019

5-संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास) काव्य खण्ड(, पद्मभूषण आचार्यश्रीबलदेवउपाध्याय,राधावल्लभ त्रिपाठी, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ, 1997

6- नैषधीयचरितम्, श्रीहर्षः, श्रीनारायणः, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, 2021